

dynamiky a snahy po všeobecné syntéze s veskrze pozitivním výsledkem. Spíše lze stavět mosty, ty, když jsou pevné (a pružné), tak vydrží, zásep odnese první průtrž. Ale není snadné postavit průchodný a funkční most, který nebude podemlet stejnou první průtrží.

Jedno řemeslo: ale s přirozenými sférami specifických činností, s různými požadavky a s nutnou mírou autonomie pro kvalitní rozvoj oboru.

Jan Řehák

Nastavit kritické zrcadlo

Odvozovat úspěšnost vědní disciplíny v určité zemi od jejího mezinárodního renomé je jistě zajímavé a v kladném případě hřejivé, i když v určité etapě rozvoje a situace státu nezas tak důležité. Rozhodující je efektivnost oboru doma. Úspěch na zahraniční scéně se dříve či později stejně projeví.

Ptáme-li se na příčiny stavu naší sociologie a odmyslíme-li historii, pak aktuálně tu jistě měly roli dva faktory. Tím subjektivním je, že naše sociologie neměla a nemá ve svých řadách silnou, prestižní, až charismatickou osobnost či skupinu lidí, kteří by jí dokázaly vybojovat místo na slunci. (Který obor u nás ovšem takovou osobnost má?) Objektivně byla po listopadu 1989 potřeba aktivní role sociologie evidentní. Konečně prioritní postavení chartistů v tomto převratném procesu tu úlohu nabízelo. Jenže jak se ukázalo, nejméně na zastávání mocenských pozic byli připraveni právě disidenti. A tak z nich díky charismatu zůstal ústavním činitelem jen Václav Havel a ve vrcholných státních funkcích dva radikálové disentu. Prostor se otevřel pragmatikům.

Jistě nebylo na škodu, že jimi byli ekonomové, jejichž společenská potřeba je v každé zemi evidentní, v postkomunistické zemi s historicky atypickou nutností znovu zavést tržní mechanismus pak dvojnásobně. Ani by možná nevadilo, že to byli výlučně makroekonomové a monetaristé. Co bylo vážnější: zároveň si mysleli, že stejně jako dobře rozumějí ekonomice, znají a dokáží zvládnout i sociální souvislosti, tj. předpoklady, interferující vlivy a důsledky transformace ekonomiky a vytváření základů parlamentní demokracie a právního státu vůbec.

Po víceleté zkušenosti, aniž bychom přehlédli nejvýraznější úspěchy mezi postkomunistickými zeměmi, je patrné, že chápání sociálního systému mocenskou skupinou nešlo za představu sociální sítě, o realizaci vize občanské společnosti ani nemluvě. Svědčí o tom jistá, doufejme dočasná, marnost prezidentova úsilí. A jistě také situace ve zdravotnictví, kultuře, sociální péči, školství, tělovýchově ap., tedy v tzv. odvětvích rozvoje člověka. Mohla mít za této situace sociologie jiné místo? Přitom opakuji: po pádu totalitního typu společnosti a budování parlamentní demokracie s tržní ekonomikou byla její role žádoucí. Zvláště, obrazně řečeno, právě při přechodu od byzantského k anglosaskému způsobu života, kdy ten první bere člověku svobodu, a to za stále hůře splnitelný slib zajištění základních potřeb pro absenci zpětné vazby, a druhý mu ji naopak vrací s tím, aby se pokud možno o sebe postaral sám. Což v případě individuálního neúspěchu může lehce generovat nostalgii po starém systému. Nelze tvrdit, že někteří představitelé vládní moci si takovou potřebu neuvědomovali. Daleko více je však strašilo, a mnozí odpůrci tím i argumentovali, že by nešlo o nic jiného než o recidivu tzv. sociálního inženýrství. Tento odpor v přechodovém období poškozuje konzervativní pravici, která má to štěstí, že levice nedokáže její slabiny konstruktivně využít.

I při kritické analýze stavu sociologie nelze přehlédnout, že se podařilo dosáhnout mnohé, a to nejen v centrálně řízené vědě, výzkumu a školství, ale i v jednotlivých resortech. Zvláště zásluhovou společenskovědně zaměřených lidí, kteří se dostali do mocenských pozic. Bohužel řada věcí z polistopadového období přišla vniveč, mnohdy i díky lidem ze společenskovědních oborů, kteří dali přednost někdy ani nevyžadované stranické disciplíně.

Kdybych se měl pokusit charakterizovat, co objektivně nejvíce přispělo k současnému stavu sociologie, pak to tedy nejspíš byla minimální sociální objednávka, sociální zakázka. Pokud za tu dobu, kdy jsem se nemohl věnovat této disciplíně a i nyní zůstává na okraji mého zájmu (i když jsem byl přinucen se jí dvacet let živit), není tento pojem též na indexu. Stejně jako již uvedené sociální inženýrství či kádrová práce. I když řešení sociálních souvislostí věcných procesů bude vždy třeba nějak nazvat, stejně tak v personální práci oblast, která se zabývá přípravou, výběrem a zařazováním vrcholových řídicích pracovníků.

Absence výraznější sociální objednávky při řešení sociálních souvislostí věcných procesů i samotných sociálních procesů je o to bolestnější, že je často nižší, než byla v předcházejícím systému, i když tehdy její účinnost nemohla být významnější, nebo dokonce sloužila jen jako jistá ozdoba a probíhala především v mikrosféře. Z těchto výzkumů se daly i těžko odvodit obecnější poznatky, třebaže pokusy ve formě sekundárních analýz sociálních výzkumů existovaly (D. Slejška). Významnější efekt měla spíše realizace sociotechnických a racionalizačních opatření, která přispěla k relativně přece jen lepšímu stavu naší ekonomiky ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi, což vytvořilo i lepší podmínky pro následnou ekonomickou transformaci.

Stejně jako existuje mizivá sociální objednávka pro sociologii v makrostruktuře, podobně tomu bylo i v mikrostruktuře. Zájem o racionalizační služby včetně sociologických se v mikrosféře, zvláště podniků, snížil objektivně proto, že jejich pozornost byla upnuta na privatizaci. Nyní – stejně jako v minulosti – ty prozíravější začínají opět s výzkumnými a poradenskými týmy spolupracovat. Často je vede k tomu prostá potřeba přežít.

Sociologický pohled na realitu privatizovaných podniků se ovšem podstatně liší od pohledu politického. Vlastnické vztahy jsou zjevné u malých podniků, méně výrazné u nepříliš velkého počtu středních podniků a ojedinělé u podniků velkých včetně personifikace tohoto vlastnictví (koho v prvním okamžiku napadne více osobností než jména pánů Soudka a Stehlíka?). Vzhledem k insolventnosti většiny podniků jsou vlastníky převážně banky, a to především ty s převažujícím podílem státu. Stejně tak nelze brát zcela vážně tvrzení ministra Kočárníka na zasedání Mezinárodního měnového fondu, že podíl ziskových podniků za poslední rok zvýšil ze 60 na 81 %. V jeho pojetí se totiž za ziskový podnik považuje takový, který končí rok bilančním ziskem. To ovšem nemusí znamenat, a většinou také neznamená, že podnik tyto zisky od svých zákazníků skutečně inkasoval. Spokojit se s tvrzením, že jde jen o odloženou fakturaci, může být mylné.

Konkrétní vhléd do mikroekonomiky také vede k určité korekci hodnocení růstu HDP. Je jistě chvályhodné, že jsme se odrazili od tzv. dna a ještě před koncem století se dostaneme na úroveň výroby konce osmdesátých let. Analýza struktury naší výroby však ukazuje, že jde v převážné míře pouze o obnovu dosavadních výrobků, u nichž se objevila poptávka na trhu z prostého důvodu, že je lidé spotřebovali a jsou buď stejně tak dobré jako zahraniční, nebo výrazně lacinější. Je mezi nimi jen málo výrobků inovova-

ných a zvláště konkurenceschopných na zahraničním trhu. Je to obzvláště kritické v situaci, kdy se zcela vyčerpávají dva pověstné Klausovy polštáře, a to laciná pracovní síla (ta začíná bojovat za mzdové požadavky) a nízký kurs koruny. To vede k propadu obchodní bilance (loni přes sto miliard Kč, letos odhad 150 miliard Kč), která může ohrozit i aktivní platební bilanci a stav devizových rezerv.

Nemělo by jistě smysl se zmiňovat o těchto věcech, kdyby neměly bezprostřední souvislost se sociologií. Tou je profil a postavení řídicích pracovníků. Ukazuje se, že stejně jako v minulém režimu jsou vrcholová vedení faktickými vlastníky podniků. V období plánované ekonomiky díky svým vazbám na stranický a státní aparát, nyní díky nevyprofilovaným vlastníkům, jimiž jsou anonymní fondy a stejně tak anonymní majitelé kuponových knížek. Přitom ze 60 až 70 % se vrcholoví řídicí pracovníci nezměnili. Konečně, kde bychom jiné manažery vzali. Je to garnitura, která se dostala do řídicích funkcí při generační výměně koncem osmdesátých let, kdy jim bylo kolem čtyřiceti let. Budou tedy v řídicích funkcích do začátku příštího století.

Jaká je jejich psychologická a sociologická charakteristika? Sociální výzkumy se v osmdesátých letech charakteristikou řídicích pracovníků zabývaly poměrně rozsáhle (podle metodiky O. Mikšíka). Šetření prokázala, že se vyznačovali tendencí vyhledávat spíše stálejší a klidnější podmínky k činnosti, vyhýbat se situacím dynamickým, vybočujícím z běžných zvyklostí, snahou o stabilní chod práce a života, konformním jednáním. Necítili se dobře v podmínkách a situacích vyžadujících zvýšenou přizpůsobivost činorodé řešení nových problémů. Byla pro ně charakteristická vyšší obezřetnost, tendence vyhýbat se situacím, které vyžadují převzít na sebe riziko za nesprávné rozhodnutí.

Z těchto důvodů se u nich daly předpokládat potíže v těch oblastech rozhodovacích procesů, v nichž nelze plně předvídat budoucí důsledky určitého řešení. (Jenže takový je trh.) Byla u nich patrná určitá tendence přistupovat k řešení situací samostatně, autoritativně, s menším zřetelem a smyslem pro postižení vzniklého sociálního klimatu. To vytvářelo bariéru pro žádoucí rozvoj sociálního řízení, pro uplatnění vhodných metod vedení lidí, a tím i pro upevňování dobrých sociálních vztahů.

Celkově šetření konstatovala, že zkoumané soubory pracovníků vrcholových vedení podniků byly dosti odolné vůči vlivům narušujícím jejich cílevědomé chování a byli schopni hledat i prosazovat účinné cesty realizace přijatých rozhodnutí a pracovních podmínek a postupů za dynamických situací běžné řídicí činnosti tehdejších podniků. Odolnost vůči rušivým vlivům však nebyla dostatečně vyrovnána s přizpůsobivostí a tvořivostí v řešení nově vznikajících situací a podmínek. To v sobě obsahovalo nebezpečí ulpívat na osvědčených postupech i za změněných podmínek, nebezpečí menší přístupnosti k inovačním procesům, k experimentování a ověřování nových způsobů a postupů.

Tyto charakteristické znaky se nemohou neodrazit v dalším rozvoji. A to nejen pokud jde o ekonomickou efektivitu, ale i úroveň sociálního smíru. Gründerské praktiky se neobjevují jen ve stylu podnikání, ale i ve vztazích k zaměstnancům.

Podniková ekonomická realita je jedním z prostorů pro sociologii. Zde jsou však sociologové práce, průmyslu a podniku vytlačováni podnikavými výzkumnými a zvláště poradenskými pracovníky jiných vědních oborů, kteří leccos zvládli ze společenskovedních disciplín, i když na té nejtriviálnější úrovni. Není proto příliš důvodu k jásotu nad novými absolventy sociologického studia, zda ve větší míře najdou uplatnění, protože ve větším počtu je to možné právě v pracovní sféře. Podobně je tomu s uplatněním mladých řídicích pracovníků s předpoklady výrazně uspět v tržní ekonomice.